

ՕԼԻՄՊԻԱ ԳԵՂԱՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի քաղաքացիական դատավարության ամբիոնի ասպիրանտ

ԱԻՐԱ ԻՍԿՈՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի քաղաքացիական դատավարության ամբիոնի դոցենտ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու

ՄԱՐԴՈՒ ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԱՀՍԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ԱՊՋ ԱՆԴԱՄ-ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

1991 թվականին ԽՍՀՄ փլուզման, պետության և հասարակության զարգացման ժողովրդավարական սկզբունքների և շուկայական հարաբերությունների ձևավորման գործընթացում, ինչպես նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության, այնպես էլ նախկին ԽՍՀՄ անդամ-պետությունների սոցիալ-տնտեսական և էկոլոգիական իրավիճակը բնորոշելու համար կարելի է առանձնացնել որոշակի գործոններ, որոնք առաջնային նշանակություն ունեին պետության էկոլոգիական քաղաքականության զարգացման և շրջակա միջավայրի օրենսդրության ներկայացման տեսանկյունից: Դրանք նախ և առաջ կապված էին ԽՍՀՄ տնտեսական և էկոլոգիական ժառանգության, շրջակա միջավայրի նկատմամբ հասարակության գուտ սպառողական վերաբերմունքի, էկոլոգիականի նկատմամբ տնտեսական շահի գերակա-

յության, պետական բնապահպանական մարմինների ոչ հետևողական գտնվելու հետ, այսինքն՝ նշված պետություններում առկա էր տնտեսական և էկոլոգիական խնդիրների համադրության խիստ անբարենպաստ վիճակ: Իսկ շրջակա միջավայրի պաշտպանության վերաբերյալ հետխորհրդային շրջանի Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրության վիճակը բնութագրվում էր խորհրդային շրջանի օրենքների ավանդական շարունակությամբ, օրենսդրական նորմերի գուտ դեկլարատիվ բնույթով, օրենսդրական ակտերի կիրառման մեխանիզմների բացակայությամբ, որոշ օրենսդրական ակտերի լուրջ հակասությամբ¹:

Չնայած ստեղծված բարդ իրավիճակին, բոլոր երկրներում էլ քաջ գիտակցում էին, որ շրջակա միջավայրի պահպանությունը, դրա որակի ապահովումը, բնական պա-

շարճերի ռացիոնալ օգտագործումն ունի մի կարևոր նպատակ, այն է՝ ապահովել մարդու հիմնական՝ կյանքի իրավունքը, որն ամրագրված էր դեռևս 1948 թվականին ընդունված «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում»²: Ելնելով այդ խնդիրներից՝ պատահական չէ, որ 1972 թվականին Ստոկհոլմում հրավիրված կոնֆերանսին ընդունված «Սկզբունքների հռչակագրի» 1-ին սկզբունքն ամրագրել էր մարդու էկոլոգիական իրավունքների երաշխավորման առաջին ու խիստ կարևոր քայլը՝ ստանալ և իրագեկվել սեփական կյանքի և գործունեության համար անհրաժեշտ էկոլոգիական տեղեկատվություն, որն իր հետագա զարգացումը գտավ 1992 թվականի Ռիոյի հռչակագրում՝ որպես 10-րդ սկզբունք: Էկոլոգիական տեղեկատվություն ստանալով՝ հնարավորություն էր ստեղծվում մասնակցել միայն շրջակա միջավայրի հարցերի առնչությամբ որոշումներ կայացնելու գործընթացին, ինչը ևս կարևոր նախապայման էր հանդիսանում շրջակա միջավայրի պահպանության, բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման ապահովման համար:

Իհարկե, անկախության հռչակումը շրջակա միջավայրի պահպանության բնագավառում լայն հնարավորություններ էր ընձեռում երկրի ներսում լուրջ փոփոխությունների և այլ պետությունների հետ համագործակցության արդյունքում շարժվել էկոլոգիական կայուն օրենսդրություն ստեղծելու, բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման և պահպանության, կյանքի որակի բարձրացման ճանապարհով³:

1991 թվականի դեկտեմբերի 8-ին, Բեյրութի Հանրապետության, Ռուսաստանի

Ֆեդերացիայի և Ուկրաինայի կողմից ստորագրված, ապա 1992 թվականի փետրվարի 18-ին Հայաստանի Հանրապետության կողմից վավերացրած «Անկախ պետությունների համագործակցության ստեղծման մասին» համաձայնագրի նպատակներից մեկը հանդիսանում էր պետությունների կողմից իրենց ժողովուրդների և պետությունների իրավահավասար և փոխշահավետ համագործակցության զարգացումն, ինչպես նաև առողջապահության և շրջակա միջավայրի բնագավառներում լայնածավալ տեղեկատվության փոխանակման աջակցությունը (հոդված 4)⁴: Ըստ վերոնշյալ համաձայնագրի 7-րդ հոդվածի. «Բարձր պայմանավորվող կողմերն ընդունում են, որ իրավահավասար սկզբունքներով իրականացվող համագործակցության ոլորտներն ընդգրկում են շրջակա միջավայրի պահպանությունը, մասնակցությունն էկոլոգիական անվտանգության համընդհանուր, միջազգային համակարգի ստեղծմանը»:

Սակայն, ինչպես նշվում է Տեղեկատրվական-իրավական համագործակցության բնագավառում Ռուսաստանի Դաշնության պետական իշխանության ֆեդերալ մարմինների և ԱՊՀ անդամ-պետությունների իշխանության մարմինների փոխհամագործակցության ծրագրի 1.1 կետում⁵, ԱՊՀ պետությունների միջև սոցիալ-տնտեսական կապերի ինտեգրման ընդլայնմանը խոչընդոտում է ԱՊՀ անդամ-պետությունների կողմից ընդունված նորմատիվ իրավական ակտերի մասին ամբողջական տեղեկատվության բացակայությունն, ինչը զգալիորեն խանգարում է ԱՊՀ անդամ-պետությունների ազգային օրենսդրությունների մերձեցման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին: Այս կարևոր հիմ-

նախնդրի լուծման հետ կապված՝ առաջ է գալիս նշված պետություններում էկոլոգիական հարաբերությունների իրավական կարգավորման ուղղությունների զարգացման, այդ կարգավորման ընդհանուր վիճակի մասին հարցերի ուսումնասիրության խնդիրը: Համապատասխանաբար, առաջանում է ԱՊՀ անդամ-պետությունների սահմանադրությունների համեմատական վերլուծության անհրաժեշտությունը, որոնք հանդիսանում են այդ պետություններում բարձրագույն իրավաբանական ուժ ունեցող ակտեր, որոնց հիման վրա կառուցվում է ողջ օրենսդրությունը և, հետևաբար, ձևավորվում են էկոլոգիական հարաբերությունների իրավական կարգավորման հիմքերը:

ԱՊՀ անդամ-պետությունների սահմանադրությունները վերլուծության կարևորագույն օբյեկտ են համարվում նաև այն պատճառով, որ ԱՊՀ բոլոր անդամ-պետությունները պատմականորեն ներգրավված են եղել միասնական իրավական համակարգի մեջ: Բացի այդ, ԱՊՀ ստեղծման ժամանակաշրջանում այդ պետություններում էկոլոգիական հարաբերությունների իրավական կարգավորումը նույն մակարդակի վրա էր, քանի որ մինչ ԽՍՀՄ փլուզումը հանրապետական օրենսդրությունը հիմնված էր միասնական միութենական օրենսդրության վրա: Այդ հարցում շատ կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ ԱՊՀ կազմի մեջ մտած պետություններն ունեն ընդհանուր սահմաններ, ուստի և շատ հարցերում առկա են համանման, իսկ որոշ հարցերում նույնիսկ ընդհանուր էկոլոգիական հիմնախնդիրներ: Պետություններն էլ գիտակցում էին, որ այս պարագայում միայնակ գործելն արդյունավետ

չէ, քանի որ բնությունն ընդհանուր է, հիմնված է ընդհանուր սկզբունքների վրա և սահմաններ չի ճանաչում:

Անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև այն փաստը, որ ԱՊՀ անդամ-պետություններում նշված ժամանակահատվածում ստեղծվում էր հիմնովին նոր էկոլոգիական օրենսդրություն, ուստի անհրաժեշտ էր հնարավորինս արդյունավետ օգտագործել էկոլոգիական հիմնախնդիրների՝ փոխհամաձայնեցված իրավական լուծումներ գտնելու հնարավորությունն՝ ի շահ համընդհանուր առողջ էկոլոգիական միջավայրի⁶: Իսկ հասարակության կայուն զարգացումն ու բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործումը եղել և մինչ օրս համարվում է գլխավոր հիմնախնդիր⁷:

ԱՊՀ անդամ-պետությունների սահմանադրությունների տեքստերում տարբեր կերպ են ներկայացված էկոլոգիական հարաբերությունների իրավական կարգավորման հիմքերը: Բնականաբար, դրանք չեն էլ կարող ամբողջությամբ նույնը լինել: Սակայն դրանցում առկա են որոշ ընդհանուր մոտեցումներ, ինչը հնարավորություն է տալիս ԱՊՀ անդամ-պետությունների էկոլոգիական օրենսդրության ձևավորմանը և զարգացմանն ուղղված բոլոր սահմանադրական նորմերը, որոնք կապված են էկոլոգիական գործունեության իրականացման հետ, պայմանականորեն միավորել հետևյալ խմբերում.

1. այս խմբում կարծում ենք պետք է ընդգրկել այն բոլոր նորմերը, որոնք ուղղակի սահմանում են էկոլոգիական իրավունքներ, դրանց իրականացման երաշխիքներ: Այդ խմբում անհրաժեշտ է առաջնային տեղը տալ հիմնարար էկոլոգիական իրավունքին՝ բարեկեցիկ շրջակա միջավայրում ապրելու

իրավունքին և այնպիսի պարտականության, ինչպիսին է բնությունն ու շրջակա միջավայրը պահպանելու, բնության հարստություններին խնայողաբար վերաբերվելու քաղաքացիների պարտականությանը: Այս խմբի մեջ արդարացի ենք համարում դասել նաև շրջակա միջավայրի վիճակի վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկատվություն ստանալու իրավունքն, անձի առողջությանը կամ գույքին էկոլոգիական իրավախախտման հետևանքով հասցրված վնասի հատուցման իրավունքը:

2. Էկոլոգիական իրավունքների անուղղակի առնչվող նորմեր: Սրանք այն նորմերն են, որոնք միջնորդավորված ձևով նպաստում են հասարակություն-բնություն փոխհարաբերությունների կարգավորմանը:

Այս խմբի մեջ ներգրավված են այնպիսի իրավունքներ, ինչպիսիք են կյանքի իրավունքն, առողջության պահպանման իրավունքը, սեփականության իրավունքը և այլն: Այս նորմերից մի քանիսն ունեն կանխարգելիչ բնույթ, ինչպես, օրինակ, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության հոդված 31-ով նախատեսված այն դրույթը, համաձայն որի՝ սեփականության իրավունքի իրականացումը չպետք է վնաս պատճառի շրջակա միջավայրին, խախտի այլ անձանց, հանրության և պետության իրավունքներն ու օրինական շահերը:

3. Ընդհանուր նորմեր: Այս դրույթներն ունեն ինքնուրույն նշանակություն, բայց միաժամանակ նախատեսված են նպաստելու հասարակություն-բնություն փոխհարաբերությունների զարգացմանն, ապահովում են էկոլոգիական իրավունքում առանձին իրավական ինստիտուտների էֆեկտիվ գործունեությունը, բարձրացնում են էկոլոգիական

իրավանորմերի կիրառման արդյունավետությունը:

Այդպիսի նորմերից է, օրինակ, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության հոդված 18-ով երաշխավորված իրավունքների և ազատությունների դատական, ինչպես նաև պետական այլ մարմինների առջև իրավական պաշտպանության արդյունավետ միջոցների իրավունքը, որը Հայաստանի Հանրապետությունում սահմանված է յուրաքանչյուրի համար: Ինչպես տեսնում ենք, այս նորմը հանդես է գալիս որպես ցանկացած իրավունքի, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությանը նախատեսված էկոլոգիական իրավունքների պաշտպանության երաշխիք: Այս խմբում կարելի է ընդգրկել նաև ազատ տեղաշարժվելու, բնակության վայր ընտրելու իրավունքն, իրենց շահերի պաշտպանության համար միավորվելու իրավունքն, առանց զենքի, խաղաղ երթերի, ցույցերի, հավաքների իրավունքն, անմիջականորեն կամ իրենց ներկայացուցիչների միջոցով պետական կառավարմանը մասնակցելու իրավունքը և այլն:

Վերոհիշյալ նորմերի առավել խորը վերլուծության նպատակով, կարծում ենք, անհրաժեշտ է դրանցից որոշներին առանձին անդրադառնալ:

Բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքն այս կամ այն ձևակերպմամբ ամրագրված է ԱՊՀ անդամ-պետություններից գրեթե բոլորի սահմանադրություններում: Այն իր տեղը չի գտել միայն Ղազախստանի, Տաջիկստանի, Թուրքմենստանի, Ուզբեկստանի սահմանադրություններում:

Հարկ ենք համարում նշել, որ բարեկե-

ցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքն իրենց պետությունների սահմանադրություններում ամրագրելու լայն տենդենց է նկատվում ողջ աշխարհում: Տվյալ իրավունքն իր արտացոլումն է գտել արտասահմանյան երկրներից բոլորի սահմանադրություններում, թեև ունի տարբեր ձևակերպումներ: Օրինակ՝ Բրազիլիայի Սահմանադրությունը երաշխավորում է յուրաքանչյուրի «էկոլոգիապես հավասարակշռված շրջակա միջավայրի իրավունքն», իսկ Հարավային Կորեայի Սահմանադրությունն ամրագրում է «առողջ և հաճելի շրջակա միջավայրի իրավունքը»⁸: Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ իրենց սահմանադրություններում բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքն ամրագրած ԱՊՀ անդամ-պետությունները հետևում են միջազգային զարգացմանը և ընտրել են առաջընթացի ճանապարհը: Սակայն, ինչպես վերը նշվեց, այս իրավունքն ԱՊՀ անդամ-պետությունների սահմանադրություններում ևս ունի տարբեր ձևակերպումներ. մասնավորապես, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 33.2 հոդվածը հռչակում է⁹, որ յուրաքանչյուր ոք իրավունք ունի ապրելու իր առողջությանը և բարեկեցությանը նպաստող շրջակա միջավայրում...: Մոլդովայի Սահմանադրության 37-րդ հոդվածը երաշխավորում է. «բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքը և կյանքի ու առողջության համար էկոլոգիապես անվտանգ շրջակա միջավայրի իրավունքն», Ադրբեջանի Սահմանադրությունում ամրագրված է «առողջ շրջակա միջավայրի պայմաններում ապրելու իրավունքը» (39-րդ հոդված, մաս 1): Բելոռուսի և Ռուսաստանի Դաշնության սահմանադրություններն այս իրավունքի արտահայտման

խնդրում ունեն համանման մոտեցում. մասնավորապես, Բելոռուսի Սահմանադրության հոդված 46-ի Բ և Ռ-ուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության հոդված 42-ում ամրագրված է յուրաքանչյուրի բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքը: Վրաստանի Սահմանադրությունը երաշխավորում է առողջության համար անվտանգ շրջակա միջավայրում ապրելու իրավունքը (հոդված 37, մաս 3), Կիրգիզիայի Սահմանադրությունում՝ կյանքի և առողջության համար բարեկեցիկ շրջակա բնական միջավայրի իրավունքն (հոդված 35, մաս 1), իսկ Ուկրաինայի Սահմանադրությունում՝ կյանքի և առողջության համար անվտանգ շրջակա միջավայրի իրավունքը (հոդված 50):

Մեր կարծիքով, ելնելով այն հանգամանքից, որ ներկայումս ԱՊՀ անդամ բոլոր պետությունները, բացառությամբ Ռուսաստանի Դաշնության և Ուզբեկստանի, հանդիսանում են 1998 թվականին Օրիուսում ընդունված «Էկոլոգիական տեղեկատվության մատչելիության, շրջակա միջավայրի հարցերի առնչությամբ որոշումներ կայացնելու գործընթացին մասնակցության և արդարադատության մատչելիության վերաբերյալ» կոնվենցիայի կողմեր, առավել արդարացի կլիներ իրենց սահմանադրություններում հնարավորինս ամրագրել այն ձևակերպումը, որն այդ իրավունքի առնչությամբ տրված է վերոհիշյալ կոնվենցիայի նախաբանում. «Յուրաքանչյուր մարդ իրավունք ունի ապրելու իր առողջությանը և բարեկեցությանը նպաստող շրջակա միջավայրում և պարտավոր է ինչպես անհատապես, այնպես էլ այլոց հետ համատեղ պահպանել և բարելավել շրջակա միջավայրն՝ ի բարօրություն

ներկա և ապագա սերունդների»¹⁰:

ԱՊՀ անդամ-պետությունների սահմանադրություններում սահմանված է նաև շրջակա միջավայրի պահպանության պարտականությունը: Ընդ որում, տարբեր պետությունների սահմանադրություններում այն հասցեագրված է տարբեր սուբյեկտների. ա) քաղաքացիների, բ) յուրաքանչյուրի կամ բոլորի, գ) պետության համար, նրա գործունեության կոնկրետ տեսակներն ամրագրելով, պետության պատասխանատվության կամ պետության նպատակի տեսքով:

Ուշագրավ է, որ նման պարտականությունն առկա է ԱՊՀ անդամ-պետություններից բոլորի սահմանադրություններում, եթե նույնիսկ բացակայում է բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի համապատասխան իրավունքի սահմանադրական ամրագրումը: Զենարկվող պարտականությունն իր բնույթով ինչպես պոզիտիվ, այսինքն՝ սահմանում է կատարել որոշակի գործողություններ, այնպես էլ նեգատիվ է, այն է՝ բովանդակում է որոշակի գործողություններից զերծ մնալու պահանջ: Հայաստանի Հանրապետությունում այս պարտականությունն ընդգրկված է համանման իրավունքն ամրագրող հոդվածում, մասնավորապես, յուրաքանչյուր ոք ... պարտավոր է անձամբ և այլոց հետ համատեղ պահպանել և բարելավել շրջակա միջավայրը (հոդված 33.2): Բելոռուսի, Ադրբեջանի, Մոլդովայի և Վրաստանի սահմանադրությունները որպես նախատեսված գործողությունների կատարման անհրաժեշտություն ընդգծում են բնական միջավայրը պահպանելու պարտականությունը: Դազախստանի Սահմանադրությունն այդ պարտականությունը ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «պահպանել բնությու-

նը և հոգատար վերաբերվել բնական հարստություններին»: Համանման կերպով այդ պարտականությունն ամրագրում են Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրությունը՝ պահպանել բնությունը և շրջակա միջավայրը, հոգատար վերաբերվել բնական հարստություններին, Ուզբեկստանի Սահմանադրությունը՝ հոգատար վերաբերվել շրջակա բնական միջավայրին: Դրոգատանի Սահմանադրությունը որպես պարտականություն սահմանում է շրջակա միջավայրին, բնական հարստություններին հոգատար վերաբերվելը, Տաջիկստանի Սահմանադրությունը՝ բնությունը պահպանելու պարտականությունը:

Ուկրաինայի Սահմանադրությունն ամրագրել է համապատասխան պարտականության նեգատիվ ձևակերպումը՝ բնությանը վնաս չհասցնելու պարտականությունը:

Որոշ երկրների սահմանադրություններում շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտում որոշակի գործողություններ կատարելու պարտականությունը վերագրված է նաև պետություններին, մասնավորապես, ըստ Հայաստանի Հանրապետության գործող Սահմանադրության 10-րդ հոդվածի. «Պետությունն ապահովում է շրջակա միջավայրի պահպանությունը և վերականգնումը, բնական պաշարների ողջամիտ օգտագործումը»: Ըստ էության այս դրույթն ամրագրում է պետության էկոլոգիական գործառույթը: Բելոռուսի Սահմանադրությամբ՝ պետությունը վերահսկողություն է իրականացնում բնության ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման նկատմամբ կենսապայմանների պաշտպանության և բարելավման, ինչպես նաև շրջակա միջավայրի պաշտպանության և վերականգնման նպատակով: Վրաստանի

Սահմանադրության համաձայն՝ պետությունն ապահովում է շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը և ռացիոնալ բնօգտագործումը (հոդված 37, մաս 4):

Թուրքմենստանի Սահմանադրությունը պետության համապատասխան պարտականությունը սահմանում է պատասխանատրվություն սահմանելու միջոցով. «պետությունը պատասխանատու է բնական միջավայրի պահպանության համար» (հոդված 10): «Մարդու կյանքի և առողջության համար բարենպաստ» շրջակա միջավայրի պաշտպանությունը Ղազախստանի Սահմանադրությունը դիտում է որպես պետության նպատակ (հոդված 31): Ուզբեկստանի Սահմանադրությունը հռչակում է, որ բնական ռեսուրսները ենթակա են ռացիոնալ օգտագործման և պաշտպանվում են պետության կողմից (հոդված 55): Ուկրաինայի Սահմանադրությունը հռչակում է պետության պարտականությունն էկոլոգիական անվտանգության ապահովման համար և Ուկրաինայի տարածքում էկոլոգիական հավասարակշռության պահպանումը, Չերնոբիլյան աղետի հետևանքների վերականգնումն, ուկրաինական ժողովրդի գենոֆոնդի պահպանությունը (հոդված 16):

ԱՊՀ անդամ-պետությունների սահմանադրություններում ամրագրված՝ պետության գործունեության թվարկված ձևերն ուղղակիորեն կապված են բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքի հետ: Ի դեպ, Ղազախստանը, Թուրքմենստանն ու Ուզբեկստանը, որոնք իրենց սահմանադրություններում ամրագրել են պետության կողմից շրջակա միջավայրի պաշտպանության և բնօգտագործման ոլորտում որոշակի գործողու-

թյունների կատարման պարտականությունը, յուրաքանչյուրի համար սահմանադրորեն բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքը չեն ամրագրել: Այսպիսով, կարելի է ասել, որ այդ պետությունների սահմանադրություններում այդ սուբյեկտիվ իրավունքի իրականացման երաշխիքներն ամրագրված են:

Մենք ավելի տրամաբանական ենք համարում հակառակ գործընթացները, երբ բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքի ամրագրումը հիմք է հանդիսանում պետության և նրա մարմինների բնօգտագործման և բնապահպանական գործունեությունը նպատակաուղղելու համար, քանի որ նման իրավունքը ոչ միայն սահմանում է այդ իրավունքը կրողի հնարավոր վարքագծի ձևերն ու ծավալն, այլև ենթադրում է այլ ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց համապատասխան վարքագծի պահանջի հնարավորություն, ինչպես նաև անհրաժեշտության դեպքում պետության օգնությանը դիմելու հնարավորություն՝ համապատասխան իրավունքի ապահովման համար¹¹:

Ինչպես վերը նշվեց, մարդու էկոլոգիական իրավունքներից հանդես է գալիս մի շարք պետությունների սահմանադրություններում ամրագրված շրջակա միջավայրի վիճակի վերաբերյալ հավաստի տեղեկատվություն ստանալու իրավունքը: Փաստացի, այս իրավունքը տեղեկատվության իրավունքի մասնավոր դրսևորում է, որը միաժամանակ հիմնված է բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի վերաբերյալ տեղեկատվության մասին սահմանադրական դրույթի վրա:

Շրջակա միջավայրի պաշտպանությունն էականորեն կապված է շրջակա միջավայրի բնագավառում որոշումներ կայացնե-

լու գործընթացում հասարակության մասնակցության հետ, իսկ հասարակության արդյունավետ մասնակցության համար անհրաժեշտ է էկոլոգիական տեղեկատվության մատչելիության ապահովում և նման տեղեկատվությանը տիրապետող պաշտոնատար անձանց լայն աջակցությունը: Այստեղ, ինչպես նշում է Ա. Իսկոյանը, գործում է պարտադիր համագործակցությունը: Եվ չնայած հարաբերության մասնակիցների իրավական կարգավիճակները տարբեր են, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ հակընդդեմ, բայց համագործակցության նպատակը միասնական է, այն է՝ շրջակա միջավայրի որակի ապահովում¹²:

Վրաստանի Սահմանադրության հոդված 37-ի 5-րդ մասում այդ իրավունքը ձևակերպված է հետևյալ կերպ. «մարդու կենսամիջավայրի վիճակի մասին լրիվ, օբյեկտիվ և ժամանակին տեղեկատվություն ստանալու իրավունք», Մոլդովայում՝ բնական միջավայրի վիճակի, կյանքի և աշխատանքային պայմանների, սնվելու առարկաների որակի, կենցաղային առարկաների վիճակի վերաբերյալ տեղեկատվության ազատ ստացման և տարածման իրավունք (հոդված 37-ի 2-րդ մաս), Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրությունում՝ շրջակա միջավայրի վիճակի վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկատվության իրավունք (հոդված 42), Ուկրաինայի Սահմանադրությունում՝ շրջակա միջավայրի վիճակի, մթերային և կենցաղային առարկաների որակի մասին տեղեկատվության ազատ ստացման և տարածելու իրավունք (հոդված 50-ի 2-րդ մաս), Ադրբեջանի Սահմանադրությունում՝ շրջակա միջավայրի իրավական վիճակի մասին տեղեկատվության հավաքման իրավունք (հոդված 39-ի 2-րդ մաս):

Ինչպես տեսնում ենք, նշված բոլոր սահմանադրություններում շրջակա միջավայրի վիճակի վերաբերյալ տեղեկատվության իրավունքը ենթադրում է նախ և առաջ այն ստանալը, հավաքելն, իսկ Մոլդովայի և Ուկրաինայի սահմանադրություններում հատուկ նշված է այն տարածելու հնարավորության մասին: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությանն, ապա այս իրավունքի ամրագրման առումով այն բավականին տարբերվում է մյուս բոլոր սահմանադրություններից, քանի որ այստեղ խոսվում է պաշտոնատար անձանց պատասխանատվության մասին բնապահպանական տեղեկատվությունը թաքցնելու կամ դրա տրամադրումը մերժելու համար (հոդված 33.2):

Այսպիսով, ԱՊՀ անդամ-պետություններից միայն վեցն են ամրագրում շրջակա միջավայրի վիճակի վերաբերյալ տեղեկատվություն ստանալու իրավունքը: Նման իրավիճակը լիովին տրամաբանական է, քանի որ բոլոր մյուս սահմանադրություններում, որտեղ նշված իրավունքի մասին դրույթը բացակայում է, ամրագրված է յուրաքանչյուրի տեղեկատվություն ստանալու իրավունքն ընդհանրապես:

Որոշ հեղինակների կարծիքով՝ շրջակա միջավայրի վիճակի վերաբերյալ իրավունքը չունի ինքնուրույն նշանակություն, դրա սահմանադրական ամրագրումն ունի խիստ արտահայտված գաղափարախոսական, ծրագրային հիմք, քարոզչական բնույթ, իհարկե՝ բառի դրական առումով: Մեր կարծիքով՝ հիշյալ իրավունքը կոչված է պետության և շահագրգիռ անձանց ուշադրությունը շրջակա միջավայրի վիճակի վրա կենտրոնացնելու, դրա որակի վերաբերյալ ժամանա-

կին վերլուծություն անցկացնելուն նպաստելու և համապատասխան հաշվետվություններ, կանխատեսումներ, տեղեկանքներ կազմելու և այլնի համար: Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, նշված իրավական դրույթները պետության համար անհրաժեշտ հիմք են հանդիսանում շրջակա միջավայրի վիճակի վերաբերյալ տեղեկատվության իրավունքի ապահովման համար:

Այդ իրավունքների իրականացման կարևոր երաշխիքներից է պաշտոնատար անձանց նկատմամբ պատասխանատվության սահմանումն այնպիսի տեղեկատվություն թաքցնելու համար, որոնք վերաբերում են մարդկանց կյանքի և առողջության համար վտանգ ներկայացնող փաստերին և հանգամանքներին: Այդպես են հիմնավորում պատասխանատվության հիմքը Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության 33.2, Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության 41-րդ, Ղազախստանի Սահմանադրության 31-րդ, Ադրբեջանի Սահմանադրության 41-րդ հոդվածները: Ընդ որում, ինչպես վերը նշվեց, և՛ Հայաստանի Հանրապետության, և՛ Ղազախստանի սահմանադրությունները չեն բովանդակում շրջակա միջավայրի վիճակի վերաբերյալ տեղեկատվություն ստանալու իրավունքը:

Շրջակա միջավայրի վիճակի վերաբերյալ տեղեկատվություն ստանալու իրավունքի որոշակի այլ երաշխիքներ են սահմանում Բելոռուսի և Ուկրաինայի սահմանադրությունները: Այսպես, Բելոռուսի Սահմանադրության 34-րդ հոդվածն ընդհանուր դրույթ է պարունակում այն մասին, որ Բելոռուսի քաղաքացիներն իրավունք ունեն ստանալ, պահել ու տարածել ամբողջական, հա-

վաստի տեղեկատվություն շրջակա միջավայրի վիճակի վերաբերյալ: Ուկրաինայի Սահմանադրության հոդված 50-ի համաձայն՝ շրջակա միջավայրի վիճակի, սննդային մթերքի որակի և կենցաղային առարկաների որակի վերաբերյալ տեղեկատվությունը ոչ ոքի կողմից չի կարող թաքցվել:

Բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքից և որոշ չափով պետության կողմից հասցված վնասի փոխհատուցման իրավունքից ածանցվում է էկոլոգիական իրավախախտման հետևանքով անձի առողջությանը կամ գույքին հասցված վնասի փոխհատուցման իրավունքը, որն ամրագրված է Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության 42-րդ և Ադրբեջանի Սահմանադրության 39-րդ հոդվածներում:

Կիրգիզիայի Սահմանադրությունն այս ոլորտում սահմանում է, որ վնասը պետք է հասցվի առողջությանը կամ գույքին՝ «բնօգտագործման ոլորտում կատարված գործողությունների հետևանքով» (հոդված 35):

Կյանքի իրավունքն անբաժանելիորեն կապված է բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքի հետ: Այն, Յու.Ս. Շենչուչենկոյի կարծիքով՝ «պայմանավորված է բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքի հետ, իսկ բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքն էլ իր հերթին միշտ ենթադրվում է մարդու կյանքի իրավունքի հռչակման մեջ»¹³:

Ընդհանրապես «կյանքի իրավունք» հասկացության մեկնաբանման համար հետազոտողների կողմից օգտագործվում են բավականին շատ չափանիշներ: Օրինակ՝ Ֆ.Ս. Ռեշետնիկովը, մեկնաբանելով Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության հոդված 20-ը, որպես կյանքի իրավունքի երաշ-

խիք նշում է առողջապահության զարգացումը, ճանապարհատրանսպորտային պատահարների կանխարգելումն, անվտանգության տեխնիկայի ապահովումը¹⁴:

Շարունակելով սահմանադրորեն ամրագրված այս իրավունքի իրականացման երաշխիքներն ու պայմանները՝ պետք է նշել, որ չնայած կյանքի իրավունքն ունի ինքնուրույն ամրագրում, նրա դրսևորումներից մեկը կյանքի համար շրջակա միջավայրի բարեկեցիկ որակն ապահովելն է: Հետևաբար, կյանքի իրավունքն իրականացման երաշխիքների ընդհանուր ոլորտներ ունի բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքի հետ: Յու.Ա. Ժուրասն, օրինակ, Ուզբեկստանի Սահմանադրության մեջ ամրագրված բարեկեցիկ շրջակա միջավայրի իրավունքի ամրագրումը տեսնում է կյանքի իրավունքի մեջ¹⁵:

Նշված իրավունքն ամրագրված է ԱՊՀ բոլոր պետությունների սահմանադրություններում:

Էկոլոգիական հարաբերությունների իրավական կարգավորման համար առողջության պաշտպանության իրավունքը կարևոր է շրջակա միջավայրի անբարենպաստ ներգործությունից այն պաշտպանելու առումով: Առողջության պաշտպանության իրավունքի նման ասպեկտն ուղղակի նշված է Բելոռուսի և Տաջիկստանի սահմանադրություններում, որոնց համաձայն՝ այդ իրավունքն ապահովված է ... շրջակա միջավայրի առողջացման միջոցով (այլ չափանիշների հետ մեկտեղ, հոդված 45, հոդված 38): Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության մեջ առողջության պաշտպանության իրավունքի իրականացման համար նախատեսված է էկոլոգիական և սանիտարահամաճարակային բարե-

լավմանը նպաստող գործունեության ընդլայնում (հոդված 41, մաս 2):

Վրաստանի և Ուզբեկստանի սահմանադրություններում առողջության պաշտպանության իրավունքն ամրագրված չէ, սահմանված են միայն այդ իրավունքի որոշակի երաշխիքներ (հոդված 37, հոդված 40):

Նշված իրավունքների շարքում կարելի է առանձնացնել օրենքով չարգելված ցանկացած եղանակով տեղեկատվություն ստանալու, փոխանցելու, տարածելու իրավունքը, որն ամրագրված է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության հոդված 27-ում, Բելոռուսի Սահմանադրության հոդված 34-ում, Ադրբեջանի Սահմանադրության հոդված 50-ում, Վրաստանի Սահմանադրության 24-րդ, 41-րդ հոդվածներում, Ղազախստանի Սահմանադրության հոդված 20-ի 2-րդ մասում, Կիրգիզիայի Սահմանադրության հոդված 16-ի 2-րդ մասում, Մոլդովայի Սահմանադրության հոդված 34-ում, Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության հոդված 29-ի 4-րդ և 5-րդ մասերում, Տաջիկստանի Սահմանադրության հոդված 30-ում, Թուրքմենստանի Սահմանադրության հոդված 26-ում, Ուզբեկստանի Սահմանադրության հոդված 29-ում և Ուկրաինայի Սահմանադրության հոդված 34-ի 2-րդ մասում:

Այդ իրավունքը միաժամանակ ապահովում է շրջակա միջավայրի որակի վերաբերյալ տեղեկատվության ստացումը՝ նրանում տեղի ունեցող փոփոխությունների, բնական ռեսուրսների օգտագործման, էկոլոգիական անվտանգության ապահովման մասին, նաև՝ տարածումը:

Տվյալ իրավունքին համապատասխանող պետության պարտականությունն է ապա-

հովել քաղաքացիների իրավունքներին և պարտականություններին վերաբերող տեղեկատրվության մատչելիությունը (Բելոռուսի Սահմանադրության հոդված 34, Ղազախստանի Սահմանադրության հոդված 18, Մոլդովայի Սահմանադրության հոդված 34, Տաջիկստանի Սահմանադրության հոդված 25, Ուզբեկստանի Սահմանադրության հոդված 30, Ուկրաինայի Սահմանադրության հոդված 32):

Ազատ տեղաշարժվելու, բնակության վայր ընտրելու քաղաքացիների իրավունքն էկոլոգիական նշանակություն է ձեռք բերում հատկապես էկոլոգիական ճգնաժամի պայմաններում, երբ ԱՊՀ անդամ-պետությունների տարածքները կամ առանձին շրջաններ շրջակա միջավայրի որակի առումով կարող են գնահատվել որպես էկոլոգիական բարձր ռիսկի գոտիներ: Վերոհիշյալ իրավունքն ամրագրված է Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության հոդված 22-ում, Բելոռուսի Սահմանադրության հոդված 30-ում, Վրաստանի Սահմանադրության հոդված 32-ում, Ղազախստանի Սահմանադրության հոդված 21-ում, Մոլդովայի Սահմանադրության հոդված 27-ում, Ռուսաստանի Դաշնության Սահմանադրության հոդված 27-ում, Տաջիկստանի Սահմանադրության հոդված 24-ում, Թուրքմենստանի Սահմանադրության հոդված 24-ում, Ուզբեկստանի Սահմանադրության հոդված 28-ում, Ուկրաինայի Սահմանադրության հոդված 33-ում, Կիրգիզիայի Սահմանադրության հոդված 16-ի 2-րդ մասում, Ադրբեջանի Սահմանադրության հոդված 28-ի 3-րդ և 4-րդ մասերում:

Ինչպես վերը նշվեց, էկոլոգիական իրավունքի առանձին ինստիտուտների զարգացման համար կարևոր են նաև այնպիսի

սահմանադրական իրավունքներ, ինչպիսիք են՝ իրենց շահերի պաշտպանության համար միավորումներ ստեղծելու իրավունքը, որն ամրագրված է ուսումնասիրվող բոլոր երկրների սահմանադրություններում, խաղաղ, առանց զենքի երթեր, ցույցեր, հավաքներ անցկացնելու իրավունքը, որը ևս ամրագրված է ԱՊՀ անդամ-պետությունների սահմանադրություններում և այլ իրավունքներ:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ ԱՊՀ անդամ-պետությունները, ներգրավված լինելով նույն տարածաշրջանում, այն դարձնում են «միասնական էկոլոգիական տարածք», որտեղ բնությունը սահմաններ չի ճանաչում, և որոշակի ջանքեր են գործադրվում այս ոլորտի օրենսդրության ներդաշնակության ապահովման ուղղությամբ՝ չժխտելով յուրաքանչյուր պետության բնական առանձնահատկությունները: Արդյունքում, 1992 թվականի փետրվարին՝ Հայաստանի, Ադրբեջանի, Բելոռուսի, Ղազախստանի, Կիրգիզիայի, Մոլդովայի, Ռուսաստանի Դաշնության, Տաջիկստանի, Թուրքմենստանի, Ուզբեկստանի և Ուկրաինայի միջև ստորագրվեց նաև «Էկոլոգիայի և շրջակա միջավայրի պահպանության հարցերով համագործակցության մասին» համաձայնագիրը, որի կողմերը պայմանավորվեցին մշակել և համաձայնեցված քաղաքականություն վարել հողերի, ջրերի, ընդերքի, անտառների, մթնոլորտային օդի, բուսական և կենդանական աշխարհի, ինչպես նաև բնական այլ ռեսուրսների պահպանության և օգտագործման բնագավառում: Ըստ համաձայնագրի 3-րդ հոդվածի՝ իրենց առջև դրված նպատակների իրականացման համար նշված պետություններն անհրաժեշտ էին համարում:

ա) իրենց կողմից ընդունվող բնապահպանական և բնառեսուրսային օրենսդրական ակտերը, նորմերն ու ստանդարտները,

բ) համատեղ մշակել և իրականացնել միջպետական ծրագրեր և նախագծեր բնապահպանության ոլորտում, այդ թվում՝ քիմիական և միջուկային զենքի, ռադիոակտիվ թափոնների անվտանգ ոչնչացման և չեզոքացման ծրագրեր,

գ) կիրառել ընդհանուր մոտեցումներ, մեթոդներ ու ընթացակարգեր շրջակա միջավայրի որակի գնահատականի ոլորտում՝ ապահովելով այդ ամենի վերաբերյալ տեղեկատվության մատչելիությունը միջպետական մակարդակով,

դ) մշակել և իրականացնել համաձայնեցված գիտատեխնիկական քաղաքականություն Էկոլոգիայի և շրջակա միջավայրի պահպանության բնագավառում,

ե) համաձայնեցված մեթոդներով առաջնորդվել շրջակա միջավայրի վրա անտրոպոգեն ազդեցության գնահատման համար,

զ) ունիֆիկացնել շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության նորմավորման մեթոդները,

է) ստեղծել և ամրապնդել միջպետական Էկոլոգիական տեղեկատվական համակարգ, և տեղեկատվությունը մատչելի դարձնել նաև մյուս կողմերի համար:

Համաձայնագրի վերոհիշյալ դրույթների իրականացման համար կողմերը որոշում ընդունեցին ստեղծել Միջպետական Էկոլոգիական խորհուրդ և փոխհամաձայնեցված միջպետական Էկոլոգիական ծրագրերի իրականացման համար ձևավորել Միջպետական Էկոլոգիական ֆոնդ¹⁶:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ

Միջպետական Էկոլոգիական խորհուրդն առ այսօր ունեցել է 14 նստաշրջաններ, որի ընթացքում քննարկվել են բնապահպանական համագործակցության ավելի քան 200 հարցեր և ընդունվել ԱՊՀ անդամ-պետությունների բնապահպանական մարմինների կիրառմանը ենթակա մի շարք նորմատիվ և մեթոդական ակտեր, մասնավորապես.

ա) Էկոլոգիական փորձաքննության ոլորտում համագործակցության հիմնական սկզբունքների մասին,

բ) շրջակա միջավայրի վրա ազդեցության գնահատականի ղեկավարման մասին:

ԱՊՀ շրջանակներում բնապահպանության ոլորտում համագործակցության զարգացման հարցում մեծ դեր ունի նաև Միջխորհրդարանական ասամբլեան, որի կազմում ստեղծված է Շրջակա միջավայրի պահպանության բաժինը: Ասամբլեան իրականացնում է խորհրդատվական գործառույթ: Նրա գործունեության կարևորագույն ուղղություններից է շրջակա միջավայրի պահպանության և բնօգտագործման ոլորտի մոդելային օրենքների մշակումը: Ստեղծման ժամանակահատվածում էլ, համապատասխան սուբյեկտները խորապես համոզված էին, որ այս մարմնի գործունեությունը մեծապես կնպաստի առանձին պետությունների կողմից լուծման համար լուրջ դժվարություններ կայացնող որոշակի խնդիրների իրագործմանը, մասնավորապես, անդամ-պետությունների համար լայն հնարավորություն կստեղծվի ընդունել ներպետական որակյալ օրենքներ, ինչը հիմնականում պայմանավորված է նաև որոշ պետություններում իրավաբան-Էկոլոգների բացակայությամբ, ինչպես նաև մոդելային օրենքների մշակման միջոցով կապահով-

վի շրջակա միջավայրի օրենսդրության ներդաշնակությունն, ինչը նախատեսված է 1992 թվականի փետրվարի 8-ին կնքված «Էկոլոգիայի և շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտում համագործակցության մասին» համաձայնագրում:

Այսպիսով, ԱՊՀ անդամ-պետությունների սահմանադրություններն օժտված լինելով բարձրագույն իրավաբանական ուժով և բովանդակելով էկոլոգիական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված մի շարք իրավական նորմեր, իրավական բազա են հանդիսանում ազգային էկոլոգիական օրենսդրության համար:

Համագործակցության երկրների սահմանադրությունների համեմատական վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս փաստել այդ պետությունների օրենսդրությունների դեմոկրատացման և էկոլոգիզացիայի գործընթացները, որոնք այդ երկրներից յուրա-

քանչյուրում ունեն արտահայտման տարբեր աստիճաններ: Կարծում ենք, կատարված վերլուծությունը հնարավորություն տվեց առանձնացնել առաջադիմական սահմանադրական դրույթները, մատնանշել իրավաբանորեն և տրամաբանորեն ճիշտ ձևակերպված իրավական դրույթները: ԱՊՀ անդամ-պետությունների սահմանադրությունների տեքստերի համադրումը կարող է նպաստել սահմանադրական նորմերի զարգացմանն ու կատարելագործմանը, որոնք հիմք են հանդիսանում շրջակա միջավայրի պահպանության և էկոլոգիական անվտանգության ապահովման, բնօգտագործման շուրջ ծագող հարաբերությունների իրավական կարգավորման համար: Այս գործընթացն առավել կատարյալ արդյունք կունենա ԱՊՀ անդամ-պետությունների ազգային օրենսդրությունների փոխհամաձայնեցված մթնոլորտի շրջանակներում:

¹ Տե՛ս Իսկոյան Ա. ՀՀ օրենսդրությունը շրջակա միջավայրի իրավական պահպանության վերաբերյալ, Բնապահպանության հարցեր, Եր., 1998թ., էջ 21:

² Տե՛ս Մարդու իրավունքների վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետության մասնակցությամբ միջազգային պայմանագրեր, պաշտոնական հայերեն թարգմանություն, փաստաթղթերի ժողովածու. գիրք Ա. Եր., 2001թ., էջ 12:

³ Տե՛ս Байдельдинов Д.Л., Куратов С.Г., Правовые проблемы реформирования экологического законодательства Республики Казахстан. Алматы, 1998г., էջ 10:

⁴ Տե՛ս ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր. 1992թ., N 4:

⁵ Տե՛ս Собрание актов президента и правительства РФ. 1994г., N 14, էջ 1049:

⁶ Տե՛ս Виноградов С.В., Транин А.А. СНГ: межгосударственные отношения в области охраны окружающей среды, Государство и право. 1994г., N 12, էջ 43:

⁷ Տե՛ս Искоян А., Парадоксы и законы, Природа Кавказа, 3 (12) 2005г., էջ 44:

⁸ Տե՛ս Nickel J.W., Viola Ed. Integrating Environmentalism and Human Rights, Environmental ethics. 1994, Vol. 16, N 3, էջ 266:

⁹ Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ 1995թ.-ին ընդունված ՀՀ Սահմանադրությունը, շրջանցելով մարդու էկոլոգիական իրավունքների ինստիտուտը, հասարակություն-բնություն-պետություն փոխհարաբերություններին անդրադարձել էր միայն հոդված 10-ի շրջանակներում, որը նախատեսում էր, որ պետությունն ապահովում է շրջակա միջավայրի պահպանությունն ու վերարտադրությունը, բնական պաշարների բանական օգտագործումը: Մինչդեռ 2005թ.-ին ՀՀ Սահմանադրությունում կատարված փոփոխություններում արդեն էական բարեփոխումներ կատարվեցին նշված բնագավառում:

Ոչ ոք էլ չի կարող անտեսել այն հանգամանքը, որ էկոլոգիական անվտանգության և շրջակա միջավայրի պահպանության հետ կապված հիմնախնդիրները վաղուց արդեն դուրս են եկել տարածաշրջանային սահմաններից և ընդգրկել են ողջ մայրցամաքը, և դրանք կարող են լուծվել միայն համատեղ ջանքերով: Ծգնաժամային առաջընթացին գիտակցված և նպատակաուղղված վերջ դնելն աստիճանաբար դառնում է պետու-

թյունների և համայն մարդկության գոյատևման կարևորագույն նախապայմաններից մեկը: Գլոբալիզացիայի գործընթացները ցույց են տալիս, որ արդեն այսօր շատերի մոտ ձևավորված է այնպիսի մտածելակերպ, որ իրենք ոչ միայն տվյալ էթնոսի, այլ ողջ աշխարհի մարդկության մասն են, որոնք կարող են անցնել պետության և ազգային սահմանները և կառուցել երրորդ հազարամյակի նոր քաղաքակրթություն:

¹⁰ Տե՛ս ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու. ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական տեղեկագիր. N 4 (12), 20 դեկտեմբերի 2004թ., էջ 852:

¹¹ Տե՛ս Шемшученко Ю.С. Человек и его право на безопасную (здоровую) окружающую среду, Государство и право. 1993г., N 10, էջ 124:

¹² Տե՛ս Искоян А.Б. Повышение уровня экологической осведомленности общественности, Իրավագիտության հարցեր, 2000թ., N 3-4, էջ 46-51:

¹³ Տե՛ս Шемшученко Ю.С. Правовые проблемы экологии. Киев, 1989г., էջ 12:

¹⁴ Տե՛ս Комментарий к конституции Российской Федерации, отв. Ред. Окуньков Л.А., М., 1996г., էջ 76:

¹⁵ Տե՛ս Жураев Ю.А. Экологическое законодательство Республики Узбекистан: понятие, основные общерегулирующие нормы и проблемы кодификации, Государство и право. 1996г., N 11, էջ 32:

¹⁶ Տե՛ս Экологическая безопасность и защита прав человека. Ташкент, 2001г., էջ 34-35: